

werden gevonden (er bleek ook dat hij hoeveelheden vitaminen het kamp had binnengesmokkeld), werd een jaar lang in Vught gevangen gehouden.

Bij een andere gelegenheid (wij weten niet wie daarbij betrokken was) werden brieven die het kamp binnengesmokkeld waren, hetgeen ontdekt was, door op de *Kommandantur* werkzame gevangenen zo snel weggevoerd dat *Lagerkommandant* Chmielewski ervan overtuigd was dat SS'ers dat hadden gedaan – een hele groep SS'ers moest een middag lang strafexerceren.

HET VERTREK VAN DAVID KOKER EN DE PHILIPS-GROEP UIT HET JUDENDURCHGANGSLAGER TE VUGHT (p. 720, r. 10 v.o.). Viel op 2, niet op 3 juni '44 (zelfde correctie: p. 786, r. 15 v.o. en daar vervalt noot 2) en het vertrek vond, anders dan de geciteerde getuige (niet: Koker) vernam, kort voor middernacht plaats.

* DE BELEVING VAN DE JOODSE GODSDIENST IN DE KAMPEN WESTERBORK EN BERGEN-BELSEN (p. 725 e.v.). Op 12 december '78 zond de emeritus-opperrabbin A. Schuster ons vanuit Jeruzalem een brief waarin hij opmerkte dat mr. A. J. Herzberg in *Kroniek der Jodenvervolging* en prof. dr. J. Presser in *Ondergang* te weinig aandacht hadden besteed aan de beleving van de Joodse godsdienst in kampen als Westerbork en Bergen-Belsen. 'Zij beiden', aldus Schuster, 'stonden ver van het religieuze Jodendom' – hij meende evenwel dat het niet juist zou zijn wanneer daarover in òns werk niet werd geschreven. Wij later derhalve hier het grootste deel uit Schusters brief volgen – hij schreef:

'Het gedrag der z.g. orthodoxe Joden in Westerbork zowel als in Bergen-Belsen was van dien aard (de weinige uitzonderingen daargelaten), dat zij een voorbeeld waren voor de anderen met betrekking tot de rustige aanvaarding van hun lot. Zij maakten geen ruzie, drongen niet naar voren bij de etensverdeling, maar zaten rustig in hun hoekje te lezen of te bidden. Zij beantwoordden geheel aan het beeld, dat de niet-vrome Joden van hen hadden.

Wat het religieuze leven betreft, werden in Westerbork dagelijks godsdienst-oefeningen gehouden. Mij staan nog voor de geest een indrukwekkende predikatie van de heer I. Maarsen, opperrabbin van Den Haag, en een wetenschappelijke voordracht van de heer S. Dasberg, waarnemend opperrabbin van Amsterdam. Ik zelf heb in een der synagogen op de Hoge Feestdagen het gebed geleid en heb enige malen jongens, die *bar mitswa* (kerkelijk meerderjarig) werden, toegesproken. Ik heb daar zelfs een huwelijk ingezegend en (mede) een kerkelijke